

¹ Minnow M. & El.V.Spelman. In Context // Southern California Law Review, 1990, № 63. – P. 1597.

² Posner R. A. What Has Pragmatism to Offer Law? // Southern California Law Review, 1990, № 63. – P. 1664.

³ Там само. – P. 1668.

Резюме

У статті проаналізовано філософські погляди вчених американської школи правового прагматизму щодо місця та ролі прецедента у соціально-правових інституціях. Автор робить висновок, що основне значення та зміст правового прецеденту полягає у принципах, виражених у законі.

Ключові слова: закон, правовий прагматизм, правовий прецедент, принципи, соціальний інститут.

Резюме

В статье анализируются философские взгляды ученых американской школы правового прагматизма относительно места и роли прецедента в социально-правовых учреждениях. Автор считает, что основное значение и содержание правового прецедента базируется на принципах, выраженных в законе.

Ключевые слова: закон, правовой прагматизм, правовой прецедент, принципы, социальный институт.

Резюме

In article converges philosophy ideas on precedent place and rule in social-legal institutes. Author do conclusion: legal precedent and maintenance are act's principles.

Key words: act, legal pragmatism, legal precedent, principles, social institute.

Отримано 17.10.2011

Є. В. РОМІНСЬКИЙ

Євген Вікторович Ромінський, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЗАГАЛЬНОРУСЬКІ МІЖКНЯЗІВСЬКІ ДОГОВОРИ

Проблема державного устрою Київської Русі належить до числа найдискусійніших у сучасній вітчизняній медієвістиці. Французький вчений Жан Флорі, характеризуючи франкську меровінгську імперію, визначав її як єдину державу з багатьма королями, що належали до одного роду¹. Те саме можна сказати і про Київську Русь. І одним з елементів фундаменту, що не давав цій єдиній державі розпастися на купку цілковито відособлених держав-князівств, були міжкнязівські договори. Провідне місце серед них посідали договори, що закріплювали основні умови загальноноруського державного устрою та міжкнязівських відносин, або як їх іноді називають в літописах: договори «на строєньє мира».

Маємо відзначити, що хоча історіографія проблем державного та політико-адміністративного устрою Київської Русі є доволі великою², міжкнязівські договори як окремих об'єкт дослідження в цій сфері майже не розглядалися дослідниками. Виняток становлять дослідження В. І. Серєєвича, який присвятив проблемі окрему розвідку³, однак і він розглядав ці договори виключно в контексті «визначення взаємних прав та обов'язків князів»⁴. Лише рішення Любецького та Витичівського снемів викликали до себе значну увагу наукової громадськості, але й вони переважно розглядаються цілковито відірвано від інших міжкнязівських договорів. Таким чином, ця публікація є, наскільки нам відомо, першою спробою аналізу впливу загальноноруських міжкнязівських договорів на еволюцію державного та політичного устрою Київської Русі, і її слід розглядати як постановочну.

Поява договорів «на строєньє мира» була зумовлена тривалими політичними кризами, що зазвичай виражалися у глобальних міжкнязівських усобицях. До їх числа належать Городоцький мир 1026 р., договори, укладені на Любецькому 1097 р. та Витичівському 1101 р. снємах, і договір, укладений у землях в'ятичів 1196 р. Також не можна не згадати проект «доброго порядку» Романа Мстиславича 1203 р. та проект мирного договору, підготовлений напередодні Липицької битви 1218 р. Юрієм та Ярославом Всеволодовичами.

Почати розгляд загальноноруських договорів слід зі згадки про їх передоснову – договори, що об'єднували навколо Києва та Новгороду окремі східнослов'янські землі у IX–X ст. Руські літописи обмежуються загальними словами про «покладення дані» руськими князями на ті чи інші племена. Важливим джерелом з цієї проблеми є твір «Про управління імперією» візантійського імператора Костянтина Багрянородного⁵. У главі 9, де вміщено опис «шляху із варяг в греки», неодноразово говориться про «пактіотів» слов'ян (Новгороду) та русі (Київ)⁶. Пактіотами у Візантії називали держави, з якими були укладені союзницькі договори, зокрема данницькі. Можна стверджувати, що в цей час навколо двох первісних центрів Київської Русі

формувався союз фактично незалежних земель, об'єднаних загальними економічними та військовими інтересами. Однак брак докладніших відомостей не дозволяє належним чином дослідити ці договори і, відповідно, впевнено стверджувати про наявність певної єдиної традиції, що йде від договорів новгородських та київських князів з племенами-пактіотами до пізніших давньоруських міжкнязівських договорів.

Така ситуація зберігалася до вокняжіння в Києві Володимира Великого, який силою приєднав до своєї держави більшість колишніх племен-пактіотів. Проте єдність новоутвореної єдиної держави була примарною, як приклад можна згадати, що поставлений у Муром намісником Гліб Володимирович тривалий час не міг посісти свій стіл, адже його утримував один із місцевих князів.

Першим же міжкнязівським договором «на строєньє мира», укладеним між Рюриковичами, стала Городоцька угода 1026 року між Ярославом та Мстиславом Володимировичами, яка завершила усобицю по смерті Володимира Великого і закріпила поділ давньоруських земель між його синами. Ось як ПВЛ розповідає про ці події: «и посла Мьстиславъ по Ярославѣ глаголя: *седи ты на столе Киевѣ понеже ты еси старей брате. а мне буди сторона* (тут і далі курсив мій – Є.Р.)»⁸ і далі «И створи миръ с братомъ своимъ Мьстиславомъ оу Городьца. *И разделиста и по Днепръ Рускую землю: Ярославъ прия су страну, а Мьстиславъ оу.* И начаста жити мирно и въ братолубьѣ»⁹. Як видно із наведеного літописного фрагменту, відновлювалася ситуація IX–X ст. – єдина держава розділялася на декілька цілковито самостійних. Проте рання смерть Мстислава Володимировича та його сина відновили єдність Київської Русі.

По смерті Ярослава Мудрого між його дітьми тривалий час зберігалися мирні стосунки, засновані на принципах т.зв. ряду Ярослава. Проте мир цей був дещо оманливим: трійця найстарших Ярославичів усіма засобами не допускала до влади нащадків інших своїх братів, що породило інститут «ізгойства», а за ним і численні криваві усобиці останньої чверті XI ст., які завершуються лише з підписанням на Любецькому 1097 р. та Витичівському 1101 р. сменах нових загальноруських договорів. ПВЛ так описує умови договору, укладеного на Любецькому снемі: «пчото губимъ Рускую землю, сами на ся котору и імуще, а Половци землю нашу несуть роздно и ради суть. Оже межи нами рать до нине, *отселе имемься по едино срдце и съблюдемъ Рускую землю. Каждо держитъ очьчину свою.*» та «... Да аще *отселе кто на кого вьстанеть, то на того будемъ вси и честьнии крестъ.* И рекоша вси: да будетъ на нь хрестъ честнии и вся земля Руская»¹⁰.

Цей договір упорядковував умови спадкування столів у межах Давньоруської держави між нащадками Ярослава Мудрого: «кождо держитъ очьчину свою»¹¹, що зокрема означало і право синів, чий батько помер раніше за діда, на бодай і невелику, але відносно самостійну волость. Договір визначав і основні принципи зовнішньої та внутрішньої безпеки держави, вимагаючи від усіх князів виступати як проти іноземних загарбників, так і проти тих князів, що розпочинали усобиці. Також закріплювався принцип, за яким князі, укладаючи мир, обіцяли забути старі образи та вирішити їх за столом переговорів. Ось як пів століття по тому про цей принцип говорить Ізяслав Мстиславич: «то есть бьзело преже дедъ наших и при отцихъ наших: *миръ стоить до рати. а рать до мира*»¹².

На переконання ряду дослідників, яке ми підтримуємо, саме на цьому снемі було закріплено принцип відповідальності князів та їх бояр «оже ся князь извинить, то въ волость, а моужь оу голову»¹³ оскільки саме такий характер покарання Давида Ігоровича та його мужів мав місце під час подій 1098–1101 рр., а також неодноразово відмічений у період до року, яким датовано цю літописну звістку (1177 р.).

Зростання наприкінці XII ст. чисельності нащадків Ярослава Мудрого, особливо серед наймогутніших родин Мономашичів та Ольжичів, а також ослаблення чи вгасання інших гілок Рюриковичів, призвело до необхідності знову впорядкувати порядок зайняття столів князями. Також «яблуком роздору» була Новгородська земля, яка не належала до вотчини жодної з княжих родин, та в якій виключно посилювалося земство.

Конфлікт розгорівся по смерті Великого князя Київського Святослава Всеволодовича, який належав до чернігівських Ольжичів, між Ольжичами та Мономашичами через їх взаємні претензії на волості в землях турівських Ізяславичів, полоцьких Всеславичів, галицьких Ростиславичів та рязанських і муромських Ярославичів. Почався він з вимоги Мономашичів, аби Ольжичі зреклися своїх прав на Київ та інші землі поза межами Чернігівщини: «послаша моужи своя ко Ярославоу и ко всімъ Олговичемъ, рекше емоу: целоуи к намъ крестъ со всею своею братьею, како вы не искати отчены нашей, Києва и Смоленська под нами и под нашими детми, и подо всімъ нашимъ Володимеримъ племенемъ. Како насъ розделили дедъ нашъ Ярославъ по Днепрѣ, а Киевъ вы не надобе»¹⁴, на що отримали відповідь, яка увійшла в історію: «аж ны лишитися его велишь отиноудъ *то мы есмь не Оугре ни Ляхове, но единого деда есмь вноуци при нашемъ животе не ищемъ его ажь по вас комоу Бог дастъ*»¹⁵.

Чергова усобиця завершилася доволі швидко, і одним з результатів її став новий загальноруський договір, укладений 1196 року у військових станах на кордоні між Смоленською, Чернігівською та Ростово-Суздальською землями. Іпатіївський літопис: «Всеволодъ же оулюбивъ речи ихъ и посла моужа свое ко Ярославоу и оумолви с нимъ про волость свою, и про дети свое, а Києва подъ Рюрикомъ не искати, а подъ Давыдомъ Смоленська не искати. И води Ярослава ко честномуу кресту и всіхъ Олговичъ. Ярославъ же посла своє моужа и води Всеволода и Давида кресту и Рязаньские князи *на своихъ рядохъ.* И тако оутвердишася крестомъ честнымъ»¹⁶. Цю звістку доповнює НПЛ: «и взяша миръ между собою, а Новгородъ выложиша вси князи въ свободу: *где имъ любо, ту собе князя поймаютъ*»¹⁷.

Договір, а точніше – договори, зафіксували такі загальнодержавні норми: по-перше, посісти стіл в Києві князі могли лише за рядом між Ольжичами та Мономашичами; по-друге, представники обох гілок зберігали за собою право посідати як на Київському столі, так і на вакантних столах в інших землях; і, на-

решті, по-третє, за Новгородським віче вперше нормативно було закріплено право на обрання князя. Більш ніж вірогідно, що «Ярославові грамоти», відомі з літописів та договорів Новгородського віче з князями, це саме договори щодо статусу Новгородської землі, ініційовані Ярославом Всеволодовичем чернігівським, і вже у майбутньому новгородська історична традиція почне їх пов'язувати з Ярославом Мудрим.

Перша зі згаданих правових норм фактично і так діяла, оскільки вже з середини XII ст. князі посідали на київський стіл або укладаючи договір зі своїми конкурентами, або займаючи його силою та примушуючи конкурентів до такого договору. Друга ж норма стала причиною цілої хвилі виступів у боротьбі князів за Галицьку спадщину та полоцькі та турово-пінські волості.

Переїдемо тепер до двох проектів договорів «на строєньє мира», які походять з XIII ст., і щодо автентичності яких в науці є чимало сумнівів. Тим не менш, ми вважаємо доцільним згадати про них. Перш за все, як хронологічно, так і за значенням, це пропозиція «доброго порядку» Романа Мстиславича 1203 р. Цей проект відомий лише з праць В. М. Татищева¹⁸. Наведення всього тексту зайняло б занадто багато місця, тому обмежуся лише переліком основних його положень: Великого князя Київського зі свого складу мають обирати на снемі Володимиро-Суздальський, Рязанський, Смоленський, Полоцький, Чернігівський та Галицький князі; Київський князь має виступати вищим арбітром при міжкнязівських суперечках; на Київського князя покладається організація оборони проти зовнішніх ворогів тощо. Отже, йдеться про спробу обмежити доступ до Київського столу та одночасно піднести роль Великого князя Київського. Проте навряд чи цей проект міг мати якісь реальні наслідки: навколо Галицької спадщини точилася активна боротьба, а прийняття цього проекту *de jure* визнавало переможцем самого Романа Мстиславича, крім того, проект не вирішував, ані проблеми зайняття Новгородського столу, ані інших актуальних питань.

Загалом наукою цей проект сприймається позитивно, проте близько 15 років тому О. П. Толочко¹⁹, досліджуючи спадщину В. М. Татищева, піддав його значній критиці і взагалі відкинув його автентичність, стверджуючи, що це не більш ніж політичний памфлет В. М. Татищева²⁰. Зауваження О. П. Толочко важливі, однак не безсумнівні, особливо в світлі досліджень Л. В. Войтовича²¹, О. Б. Головка²² та інших вчених. На нашу думку, проект міг мати місце, проте його зміст більш ніж вірогідно переданий В. М. Татищевим у вельми довірливій формі.

Інший проект, на який слід звернути увагу, відомий нам за «Повістю про битву на р. Липиці». Власне відносна новизна «Повісті» і її доволі суттєва відмінність від давніх літописних описів цих подій, певною мірою ставлять під сумнів автентичність цього проекту. Він був підготовлений напередодні Липицької битви 1218 р. Юрієм та Ярославом Всеволодовичами і мав вирішити усі основні спірні питання міжкнязівських відносин: долю Києва, Новгорода та Галича. «Повість» розповідає: «И отпустивша людии, внидоста в шатерь з братьєю, и начаста делити грады, и рече Юрьи: «Мне же, брате Ярославе, Володимерская земля и Ростовская, а тебе Новгород, а Смоленскъ брату нашему Святославу, а Киев даево черниговьскымъ князем, а Галич нам же»²³. За вдалої майбутньої битви брати збиралися повністю змінити ту політичну та державну ситуацію, яка була в Київській Русі на час подій. Київ остаточно мав втратити своє особливе значення і передався у отчину Ольжичам, так само свої права і «вільність у князях» мав втратити і Новгород. Проте поразка авторів проекту в битві поставила на ньому хрест.

Як вже зазначалося, дана стаття є лише спробою постановки проблеми. У такому достатньо обмеженому обсязі неможливо висвітлити усі аспекти нормативного змісту загальноруських міжкнязівських договорів. Тим не менш, з викладеного можна зробити ряд висновків. Так, характерною рисою договорів IX – початку XI ст. є передусім підтвердження незалежності сторін і закріплення умов взаємовигідного співробітництва в економічній та військовій сфері. Водночас договори кінця XI – початку XIII ст. завжди були орієнтовані на підтвердження приналежності їх сторін до єдиної давньоруської держави, бодай і містять норми, що гарантують значний рівень незалежності земель в межах Русі. Договори «на строєньє мира» цілком відповідали своїй назві, закріплюючи ключові умови політичного співіснування земель, а також їх державно-правовий статус у межах Київської Русі.

¹ Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в Средние века / Ж. Флори; Пер. с фр. Ф. Ф. Нестерова. – М.: Молодая гвардия, 2006. – С. 35; Назва видання не відповідає оригінальній «Chevaliers et Chevalerie au Moyen Age», оскільки книга видавалася у серії «Живая история: Повседневная жизнь человечества».

² Один із найновіших оглядів літератури з цього питання вміщено в дисертаційному дослідженні Мателешко Ю. П. Політико-адміністративний устрій Київської Русі IX – початку XII століття: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. П. Мателешко; Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2007. – 222 арк.

³ Сергеевич В. И. Владетельные князья / В. И. Сергеевич // Сергеевич В. И. Древности русского права. – Т. 2. Вече и князь. – СПб., 1908. – С. 150–260.

⁴ Там же. – С. 151, 160 тощо.

⁵ Багрянородный К. Об управлении империей: [Греч.] текст, пер., коммент. / Константин Багрянородный; под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – 2-е изд., испр. – М.: Наука, 1991. – 493 с.

⁶ Там же. – С. 46–51.

⁷ Літописні тексти подаються у сучасному орфографічному написанні в авторській інтерпретації.

⁸ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Ствб. 136.

⁹ Там же. – Ствб. 137.

¹⁰ Там же. – Ствб. 231.

¹¹ Там же. – Ствб. 231.

¹² Там же. – Ствб. 364.

¹³ Там же. – Ствб. 603–604.

¹⁴ Там же. – Ствб. 688.

¹⁵ Там же. – Ствб. 689.

¹⁶ Там же. – Ствб. 700.

¹⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950. – С. 237.

¹⁸ Татищев В. Н. Собрание сочинений. В 8 т. / В. Н. Татищев. – Т. 3. – М.: Наука, 1964. – С. 169–170.

¹⁹ Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження / О. П. Толочко // Український історичний журнал. – 1995. – Вип. 6. – С. 20–36.

²⁰ Там само. – С. 29.

²¹ Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження / Л. В. Войтович; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / Я. Д. Ісаєвич (відп.ред.). – Львів, 2000. – 639 с.

²² Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. / О. Б. Головка. – К.: Стилос, 2001. – 249 с.

²³ Цитується за: Библиотека литературы Древней Руси / Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. – Т. 5. (XIII век). – СПб.: Наука, 1997. – 527 с. – [Режим доступу:] <http://www.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4951>

Резюме

Дослідження присвячено проблемі загальноруських міжкнязівських договорів, розкривається їх сутність та впливи на політичний і державний устрій Київської Русі.

Ключові слова: нормативно-правовий договір, Київська Русь, середньовічне право.

Резюме

Исследование посвящено проблеме общерусских междукняжеских договоров, раскрывается их содержание и влияние на политическое и государственное устройство Киевской Руси.

Ключевые слова: нормативно-правовой договор, Киевская Русь, средневековое право.

Summary

The study is dedicated to the problem of all-Russian treaties between Princes, and gives description of their content and influence on the political and state system of the Kievan Rus.

Key words: law-making treaty, Kievan Rus, medieval law.

Отримано 1.12.2011

О. О. САМОЙЛЕНКО

Олена Олександрівна Самоїленко, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

РЕАЛІЗАЦІЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ В УКРАЇНІ: ЕТАПИ І ПРОБЛЕМИ*

Друга половина XIX ст. в історії Росії відзначилася проведенням ряду буржуазних реформ, які сприяли розвитку країни. Судова реформа 1864 р. була однією з найпошлюбніших та найглибших із цих реформ. Тому не дивно, що Судовій реформі 1864 р. присвячено велику кількість наукових публікацій. У різні часи цією тематикою займалися історики, юристи-практики, історики права, політологи, соціологи, публіцисти тощо. Найвагоміші роботи пореформеного періоду: М. А. Буцковського¹, І. В. Гессена², О. А. Головачова³, А. Ф. Коні⁴, М. А. Філіппова⁵, В. Я. Фукса⁶ та ін. Не можна обійти увагою й творчі надбання радянських вчених: А. Б. Дубровіна і Т. У. Воробейкова⁷, М. А. Чельцова-Бебутова⁸, Б. В. Віленського⁹, М. Г. Коротких¹⁰. Серед сучасних досліджень з цієї проблематики привертають увагу роботи українських вчених: О. Н. Ярмиша¹¹, М. М. Михеєнко і О. Д. Святоцького¹², В. А. Чеховича¹³, І. Б. Юркова¹⁴, а також російських вчених І. А. Ісаєва¹⁵, І. Г. Шаркової¹⁶ О. К. Смикаліна¹⁷. Всі вони спрямовані на активний пошук найоптимальніших моделей функціонування демократичної, незалежної судової влади.

© О. О. Самоїленко, 2011

* Стаття підготовлена на основі доповіді автора на XXV Міжнародній історико-правовій конференції «Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку» (м. Саки, 2011).